

СЮЖЕТОТВОРЧА ФУНКЦІЯ ЕКФРАЗИСУ В РОМАНАХ АЛІ СМІТ

Глуценко Г. Б.

Класичний приватний університет

У статті розглянуто особливості функціонування екфразису в постмодерністському художньому тексті. З'ясовано роль екфразису як сюжетотворчого компонента літературного твору. Матеріалом для аналізу стали романи сучасної шотландської письменниці Алі Сміт «Autumn» та «Howtobeboth».

Ключові слова: екфразис, сюжетотворча функція, інтермедіальність

Глуценко А. Б. Сюжетообразующая функция экфрасиса в романах Али Смит. В статье рассматриваются особенности функционирования экфрасиса в постмодернистском тексте. Устанавливается роль экфрасиса как сюжетобразующего компонента литературного произведения. Материалом для анализа послужили романы современной шотландской писательницы Али Смит Autumn и Howtobeboth.

Ключевые слова: экфрасис, сюжетобразующая функция, интермедиальность.

Glushchenko G. B. Plot Forming Function of Ekphrasis in Ali Smith's Novels. The article focuses on the peculiarities of ekphrasis functioning in a postmodern text characterized by intermediality which is based on the interaction of multiple arts codes. It gives a short overview of researches being done in the area and elaborates on the notion of ekphrasis as being based on the principle of intersemiotic translation that involves a combination of intertextuality and intemediality features. The article also presents an analysis of numerous ekphrastic pieces available in two novels by a contemporary Scottish author Ali Smith, namely Autumn and How to be both, which allowed us to identify the author's specifics and innovative use of the phenomena. In particular, it is a wide range of ekphrasis objects including both visual, such as pictures, collages, photos, films, and non-visual, such as songs and social networking sites. The article also argues that ekphrasis in Ali Smiths' novels is not as much a verbal representation of a visual art object as a description of its "reading", comprehending and epiphany on the part of characters. Ekphrasis in Ali Smiths' novels is mainly represented as following the eyes of a viewer – from separate details to understanding the whole – as opposed to actual seeing a wok of art when the general impression comes first, followed by focus on details. In both novels the specific "reading" of art pieces by characters turns to be the basis of the plot and explains its moves, so the research concludes that in these works ekphrasis has a narrative, plot forming function.

Key words: ekphrasis, plot forming function, intermediality.

Постановка проблеми. Останні десятиліття характеризуються взаємопроникненням різних видів та напрямів мистецтва, зокрема тенденцією до синтезу та синергії різних художніх засобів у тексті. Відповідно, у вивченні тексту з'являється поняття «інтермедіальність» як особливий тип внутрішньотекстових взаємозв'язків, що ґрунтується на взаємодії кодів різних видів мистецтв. Наразі спостерігається підвищення інтересу дослідників до взаємодії різнопланових кодів у художньому тексті та перекодування іконічних знаків у вербальні, що безпосередньо пов'язане з екфразисом, адже доба постмодернізму ініціювала зміну його функцій. З'являються оригінальні тексти, самотність яких зумовлена, поміж іншого, новаторським використанням екфразису. Отже, **мета** цього дослідження – дослідити специфіку використання екфразису в таких текстах, а саме в романах Алі Сміт Autumn і How to be both. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**: уточнити зміст поняття «екфразис» у сучасній лінгвістиці, уста-

новити новітні модифікації функцій екфразису в зазначених творах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У низці робіт вітчизняних і зарубіжних авторів розглядаються різні аспекти екфрази та екфрасичних текстів. На жаль, у рамках статті неможливо зупинитися на всіх вартих уваги дослідженнях, тож окреслимо основні напрями. Так, ведеться дискусія щодо визначення самого явища та його меж, зокрема в роботах Н. Брагінської [4], П. Вагнера, Дж. Хеффернена, Г. Скотта, Т. Мітчела [6]. Такі дослідники, як І. Арнольд, Ю. Лотман, А. Іванченко приділяли увагу методам аналізу екфразисних фрагментів і підходам до їх вивчення, М. Янсон, Е. Городницький та інші – аналізу функцій екфразису, співвідношенням зображення та нарративу. О. Яценко пропонує цікаву комплексну класифікацію екфразисів за обсягом, референтом, атрибуцією й іншими формальними й змістовними принципами.

Значна кількість сучасних закордонних досліджень за темою проводиться на базі поетичних творів. Так, можна відзначити ґрунтовну працю Д. Кеннеді, присвячену екфразису в сучасній британській поезії, дослідження М. Янссона з

оглядом історії розвитку екфразису в шведській поезії від доби Романтизму до сучасності й аналізом його функцій в роботах вибраних шведських модерністів, у яких він мав вирішальне значення.

Вітчизняні науковці здебільшого розглядають це явище на матеріалі романів, як-от Т. Бовсунівська у роботі, побудованій на матеріалі роману «Корабель дурнів» Грегори Нормінтона [2], О. Яценко у дослідженні, присвяченому візуальному коду у романі Дж. Фаулза «Маг» [12], або Ю. Ващенко в статті щодо немиметичного екфразису в романі А. Роб-Гріє «У лабіринті» [5].

Виклад основного матеріалу дослідження. Коротко зупинимося на змісті поняття «екфразис». У класичному розумінні екфразис – це репрезентація в тексті якогось із творів мистецтва. Т. Бовсунівська у своїй роботі [2] на значному теоретичному матеріалі простежує еволюцію екфрази від стилістичної фігури та словесної емблеми в античності до специфічного жанру доби постмодернізму – роману-екфрази, заснованому на принципі гіпертексту, який є породженням процесу синтезу мистецтв у сучасному світі. П. Вагнер, Дж. Хеффернен, Г. Скотт, Т. Мітчел визначають екфразу як словесне вираження візуальної образності (verbal representation of visual representation), при цьому під візуальною образністю вони розуміють не тільки твори мистецтва, але й будь-який інший предмет зображальної реальності (артефакт), створений людиною, а поняття «словесне вираження» включає не лише великий опис у тексті, але й стислу характеристику чи навіть просте згадування візуального артефакту [6].

Не обминув екфразис увагою й всевітньо відомий спеціаліст із семіотики У. Еко. На його думку, це не просто опис твору мистецтва, а різновид інтерсеміотичного перекладу, під час якого візуальний текст перекладається у письмовий – процес, зворотній більш звичному нам перекладу письмового тексту у візуальний, як-от із книги у фільм або комікс [9]. Під час такого перекладу, вважає Н. Брагінська, не тільки слово набуває властивостей зображальності, але й «зображення наділяється властивостями оповідальності» [4, 261].

Підсумовуючи здобутки досліджень за темою, можна сформулювати таке визначення терміна: екфразис (або екфраз) – прийом, в основі якого лежить принцип інтерсеміотичного перекладу, який поєднує в собі риси інтертекстуальності й інтермедіальності. Щодо критеріїв для проведення демаркаційної лінії між звичайним описом і екфразою, приєднуємося до думки Я. Юхимук, яка виділяє такі характеристики як експресивність, наративність, репрезентативність та імагологічність [11, 156].

Екфрази в творах сучасної шотландської письменниці Алі Сміт, зокрема в романах *How to be both* і *Autumn*, задовольняють усім цим критеріям і виступають не просто невід'ємною складовою, а й основою наративу.

Творчість цієї авторки – на жаль, мало відомої в Україні – користується прихильністю як критиків, так і широкого загалу читачів. Визнана однією з найбільш новаторських романістів, які наразі пишуть у Британії, Алі Сміт також є свого роду літописцем, який міцно тримає руку на пульсі сучасних соціально-політичних проблем країни. Виданий лише через кілька місяців після виходу Великої Британії з ЄС роман *Autumn* настільки точно відтворює особливості життя після Брексіт, що виникає відчуття, ніби «світ, у якому ми живемо, паралельно відіграється в текстах Сміт у режимі реального часу» [14]. Як каже авторка, "*here's an old story so new that it's still in the middle of happening*" (1, 113).

В основі сюжету цього роману – різні етапи стосунків літнього чоловіка Деніела Глюка, в минулому – автора пісень, та сусідської дівчини Елізабет на 69 років молодшої за нього. Ці стосунки почалися, коли Елізабет було 8 років, і Деніел наглядав за дівчинкою на прохання її матері. Чоловік став справжнім другом і ментором для дівчини, познайомив її зі світом мистецтва та літератури. Одного дня Деніел пропонує дві гри на вибір: *Every Picture Tells a Story* або *Every Story Tells a Picture*. Елізабет вибирає перший варіант, і він починає описувати образи, ніби вихоплюючи їх нізвідки, щоб викликати реакцію з боку дівчинки:

"The background is rich dark blue, Daniel said. A blue much darker than sky. On top of the dark blue, in the middle of the picture, there's a shape made of pale paper that looks like a round full moon. On top of the moon, bigger than the moon, there's a cut-out black and white lady wearing a swimsuit, cut from a newspaper or fashion magazine. And next to her, as if she's leaning against it, there's a giant human hand. And the giant hand is holding inside it a tiny hand, a baby's hand. More truthfully, the baby's hand is also holding the big hand, holding it by its thumb. Below all this, there's a stylized picture of a woman's face, the same face repeated several times, but with a different coloured curl of real hair hanging over its nose each time –" (1, 48).

Вони обговорюють уявні картини та колажі, емоції, які ті викликають, навіть фізичні відчуття – наприклад, від уявного дотику до рожевого мережива на уявному колажі, і за кожним зображенням постає історія: історія кохання, смерті, жіночності, бунту проти «світу чоловіків».

Проте насправді сама авторка грає в протилежну гру – *every picture tells a story* – адже її оповідь врешті решт веде до справжніх картин, а саме до картин художниці шістдесятих років минулого століття Полін Боуті (Pauline Boty), єдиної жінки в Британії, яка працювала в стилі поп-арт, була свого часу надзвичайно знаменитою, а після скандалу та ранньої смерті – незаслужено забутою. Нещодавно її творчість повторно відкрито, і цікавість до неї зростає.

Книга не містить репродукцій описаних у ній зображень – і не дарма. Будь-хто може знайти їх

в Інтернеті та переконатися, що екфраза та візуальний об'єкт справляють враження по-різному. Картина діє миттєво й безпосередньо, як цілісний образ, у якому потім проявляються деталі. Але екфраза у цьому творі побудована від деталей, кожна з яких має значення для нарратора, і з них складається значення цілого. Це не сама картина, а її бачення Деніелом і сприйняття з боку Елізабет. Описуючи картину дитині, чоловік, немов фокусник кроленят зі шляпи, дістає з власної пам'яті один яскравий елемент за іншим. Він малює словами, і кожне слово важливе: наприклад, рука дорослого не просто велика, а *гігантська*, і вона не просто тримає дитячу, а та й сама тримає руку дорослого за великий палець. Зауважимо, що речення Деніела позбавлені оцінних компонентів, об'єкт опису отримує оцінку вже в словах Елізабет.

Авторство картин розкривається в романі, як і в житті Елізабет, не відразу – у другій половині книги. Ставши дорослою, вона натрапляє в букністичному магазині на уцінений каталог виставки робіт Полін Боуті, що відбулася в шістдесятих роках, і, заінтригована тим, що навіть вивчаючи мистецтво ніколи не чула про цю британську поп-арт художницю, починає гортати каталог. Спочатку Елізабет вражена картинами, які настільки "witty and joyous and full of unexpected colour and juxtapositions", що вона несвідомо починає посміхатися, а то й сміятися вголос. Але потім одна з робіт привертає її увагу – дівчина впізнає деталі, почути в дитинстві, і пильно розглядає колаж:

"Her body was a collage of painted images. A man with a machine gun pointing at the person looking at the picture formed her chest.

A factory formed her arm and shoulder.

A sunflower filled her torso.

An exploding airship made her crotch.

An owl.

Mountains.

Coloured zigzags.

At the back of the book was a black and white reproduction of a collage. It had a large hand holding a small hand, which was holding the large hand back" (1,96).

Цей екфразис відтворює не стільки картину, скільки процес упізнавання та осягнення твору дорослою жінкою. Поступовість та інтенсивність цього процесу підкреслено тим, що кожна деталь наведена окремим реченням в окремому абзаці, при цьому нові елементи описано повніше, а впізнані – лише зазначено короткими односкладними називними реченнями.

Текст роману містить іще кілька прямих екфразисів, побудованих на картинах у каталозі, оцінні компоненти яких передають бачення головної героїні та мотивацію її вчинків. Так, наступний екфразис (колаж під назвою It's a Man's World) допомагає зрозуміти, чому Елізабет вирішила змінити тему дисертації та звернутися до питань гендеру та фемінізму в творчості Боуті (тут і далі підкреслення наше – Г. Г.):

"The other picture was of a fleshy strip of images superimposed over a blue/green English landscape vista, complete with a little Palladian structure. Inside the superimposed strip were several images of part-naked women in lush and coquettish porn magazine poses. But at the centre of these coy poses was something unadulterated, pure and blatant, a woman's naked body full-frontal, cut off at the head and knees" (1, 99).

Приклади екфразису в цьому творі Алі Сміт не обмежуються лише картинами. Вочевидь, це відображає зростання значення візуальності в сучасному житті та культурі. Так, відвідуючи в лікарні 101-річного Деніела у близькому до коми стані, доросла Елізабет засинає над книгою і бачить сон, у якому світ утратив кольори, усе навкруги стерильно біле. Потім з'являється Деніел, який, немов фокусник яскраві хустинки, витягує просто із себе насичені кольори. Коли Елізабет прикидається, перед її очима стоїть картина: натовп оточує Деніела, люди протягують йому свої білі речі, а під ногами чоловіка розташовані анонімні твіти з коментарями щодо його дару змінювати речі.

Інтермедіальність роману поширюється і на кінемограф. Так, намагаючись пояснити прискіпливому службовцю свої відчуття від абсурдності бюрократичної ситуації, Елізабет відтворює абстрактний кіноепізод:

"...like the way if you're watching a film or a drama and there's a child cycling away on a bicycle and you see the child going, getting further away, and especially if you watch this happen from a camera position behind that child, well, something terrible's bound to be about to happen to that child, for sure it'll be the last time you'll see that child, that child still innocent, anyway." (1, 21).

Також, у вигляді імпліцитних екфразисів у романі зустрічаються пізнавані образи сьогодення, які трансформуються в підсвідомості Деніела, що перебуває на межі життя та смерті, створюючи відповідну атмосферу. Наприклад, у 2015 році перші шпальти всіх відомих європейських видань обійшли фотографії викинутих на пляж тіл трьохрічного сирійського хлопчика й інших біженців, які потонули, намагаючись дістатися Греції. Фото мали значний резонанс і підняли обговорення проблем мігрантів на новий рівень. Ось як трансформувалися ці фото в романі (Деніелу здається, що після смерті він опинився на березі моря):

"On the shore, though, there's a washed-up body. He goes to look. Is it his own?"

No. It is a dead person.

Just along from this dead person, there is another. Beyond it, another, and another.

He looks along the shore at the dark line of the tide-dumped dead.

Some of the bodies are of very small children. He crouches down near a swollen man who has a child, just a baby really, still zipped inside his jacket, its mouth open, dripping sea, its head resting dead on the bloated man's chest" (1, 13–14).

Autumn – не єдиний твір Алі Сміт, створений на перетині різних видів мистецтва. Наразі найнасиченішим екфразисом романом, на нашу думку, є *How to be both* – фіналіст Букерівської премії 2014 р., лауреат Премії Голдсміт у 2014 р. та Жіночої літературної премії Бейліз у 2015 р.

Це захопливий художній твір, який виріс із кількох фактів з історії мистецтва. У ньому органічно переплітаються зворушлива й дотепна історія Джорджії – сучасного підлітка, що переживає смерть своєї матері в Кембріджі, та історія створення фресок Франческо дель Косса в Італії п'ятнадцятого століття. У своєму інтерв'ю претендентів на Букеровську премію авторка каже: "I tend to think all the arts are related and that the most exciting things happen, to them and us, when they cross the borders into the other arts" [13].

Отже, центральне місце в романі посідає екфразис – опис і трактування фресок Франческо дель Косса Джорджією, її матір'ю, замовником і самим художником – класичний «діалог перед картиною» перетворюється буквально в діалог з автором картини.

Варто зауважити, що діалогічний екфразис «прочитання» однієї з фресок матір'ю Джордж є концептуальним, сюжетотворчим. У сюжетній лінії, що відповідає сучасності, жінка (сама відома феміністка) розглядає зображення та привертає увагу дочки до певних гендерних ознак, які, на її думку, свідчать, що фрески могла намалювати жінка:

"...vaginal shape here on that beautiful worker in the rags in the blue section, the most virile and powerful figure in the whole room <...> And how the open shape at his chest complements the way the painter makes the rope round his waist a piece of simultaneously dangling and erect phallic symbolism <...> The way he used that figure of the effeminate boy, the boyish girl, to balance the powerful masculine effect of the worker, and how this figure holds both an arrow and a hoop, male and female symbols one in each hand. On this alone I could make a reasonably witty argument for its originator being female, if I had to" (2, 182–183).

Історично чи фактично ідея жіночості дель Косса нічим не підкріплена. Цей екфразис в романі є свого роду епіфанією, і друга сюжетна лінія саме й розкриває історію обдарованої дівчини епохи Відродження, яка видавала себе за чоловіка, щоб стати художником і досягти успіху в чоловічому світі.

Прямий, неопосередкований сприйняттям автора чи персонажів екфразис фресок представлено у вигляді завдання, яке чітко формулює замовник:

WITHIN EACH SECTION. THERE WILL ALSO BE. ANOTHER DIVISION. CAUSE EACH MONTH. WILL BE DIVIDED. TOP TO BOTTOM. INTO 3 PIECES. AT THE TOP. THE MYTHICAL GODS. ARRIVE IN CHARIOTS. WITH THE SEASONS. MINERVA, VENUS, APOLLO. <...>

Borse dispensing justice to aged loyal infidel – here. Borse presenting gift to Court Fool – here. St Giorgio day palio – round about here. Gathering of poets – up there. Gathering of university scholars, professors and wise men – up over ther..." (2, 70–71).

Цей екфразис, хоча й дискретний, досить довгий – понад чотири сторінки, і в художньому плані не надто цікавий, проте він не тільки дає уяву про задум і цілісну картину, а ще й слугує еталоном, з яким ми порівнюємо результат, створений художником і «прочитаний» іншими персонажами. Найповніше «прочитання» фрески наведено від імені підлітка Джордж, яка супроводжує матір у поїзді до Італії. Джордж не знається на мистецтві, і перед нами екфразис, який представляє собою, за визначенням Л. Геллера, «в першу чергу – запис послідовності руху очей та зорових вражень <...> образ не картини, а бачення, осягнення картини» [10, 10]. Спочатку погляд дівчинки вихоплює окремі деталі, не в змозі охопити всю композицію цілком:

There are unicorns pulling a chariot here and lovers kissing there, and people with musical instruments here, people working up trees and in fields there. There are cherubs and garlands, crowds of people, women working at what looks like a loom up there, and down here there are eyes looking out of a black archway while people talk and do business and don't notice the looking..." (2, 146).

Погляд дівчинки переходить від деталі до деталі, що передається використанням простих речень з однорідними членами та повтореннями слів *here* та *there*, які не вказують на реальне розташування об'єктів або зв'язок між ними, а скоріше показують враження від розміру та складності фрески. Багато деталей відсилають нас до різних епізодів із життя Франческо дель Косса (наприклад, уламки цеглин відсилають до дня, коли мати показала їй, що навіть з уламків можна створити щось прекрасне), а отже – виступають основою сюжету.

Згодом Джордж осягла задум фрески цілком, у поєднанні цілого та частин:

"It is like everything is in layers. Things happen right at the front of the pictures and at the same time they continue happening, both separately and connectedly, behind, and behind that, and again behind that, like you can see, in perspective, for miles. Then there are the separate details, like that man with the duck. They're all also happening on their own terms. The picture makes you look at both – the close-up happenings and the bigger picture..." (2, 148).

Джордж розуміє творчу новацію Франческо – намагання передати одночасність і співприсутність усього разом: світла й темряви, тепла й прохолоди, близькості й відстані. На текстовому рівні це передається повторенням конструкцій із *both*, що відсилає нас до назви роману.

У жодному випадку екфрази Алі Сміт не вдається до екзегези, не намагається тракту-

вати суть художнього твору. Її екфрази психологічні, коли «акцент переноситься з опису самого твору на опис суб'єктивного враження» [12, 51]. Або, як каже авторка в устами матері Джордж, "...which comes fist? What we see or how we see?" (2, 178).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження показує, що екфразиси в романах Алі Сміт виконують різні функції, основними з яких є концептуальна та

сюжетотворча, і утворюють складну смисло-структуру. Різноманіття типів об'єктів екфраз, до яких включено соціальні мережі та телебачення, є проявом інтермедіальності постмодерністського тексту та допомагає відтворювати сучасну динаміку комунікативних процесів. Перспективним напрямом вважається поглиблення уявлень про сюжетотворчий екфразис на матеріалі творів інших авторів, пошук спільних і відмінних рис і способів відтворення екфразису в тексті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арнольд И. В. Проблемы диалогизма, интертекстуальности и герменевтики. СПб., 1995. 65 с.
2. Бовсунівська Т. В. Роман-екфразис «Корабель Дурнів» Грегори Нормінтона. Мовні і концептуальні картини світу. Київ, 2011. URL: http://www.philolog.univ.kiev.ua/library/zagal/Movni_i_konceptualni_2011_38/059_068.pdf (дата звернення 12.12.2017).
3. Бочкарева Н. С. Экфрастический дискурс в романе Трейси Шевалье «Дева в голубом». Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология. 2011. – Вып. 1 (13). С. 96–106.
4. Брагинская Н. В. Экфразис как тип текста (к проблеме структурной классификации). Славянское и балканское языкознание. Карпато-восточнославянские параллели. Москва, 1977. URL: http://ivgi.rsuh.ru/binary/85126_8.1258568006.7876.pdf (дата звернення 19.11.2017).
5. Ващенко Ю. А. Немиметический экфразис в структуре визуального кода романа А. Роб-Грийе «В лабиринте». Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія». 2013. № 1080. Вип. 69. С. 95–100.
6. Экфразис: Вербальні образи мистецтва: монографія / за ред. Т. Бовсунівської; [пер. з англ. І. Малішевської, з пол. та рос. Д. Литовченка]. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2013. 237 с.
7. Иванченко А. В. Основные подходы к изучению экфразиса в художественном тексте. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія». 2015. №14. С. 152–155.
8. Лотман Ю. М. О семиосфере. Труды по знаковым системам. Вып. XVIII. Тарту, 1984. С. 5–23.
9. Умберто Эко. Сказать почти то же самое. Опыты о переводе. СПб., 2006. 587 с.
10. Экфразис в русской литературе: сб. трудов Лозаннского симпозиума / под ред. Л. Геллера. Москва: МиК, 2002. 215 с.
11. Юхимук Я. В. Экфразис як функціональна складова інтермедіальності та інтертекстуальності / Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"]. Серія «Філологія. Літературознавство». 2015. Т. 259. Вип. 247. С. 155–160.
12. Яценко Е. В. «Любите живопись, поэты»: Экфразис как художественно-мировоззренческая модель / Вопросы философии. Москва, 2011. № 11. С. 47–57.
13. Ali Smith – Longlist author interview // The Man Booker Prize. URL: <http://www.themanbookerprize.com/ali-smith-longlist-author-interview> (дата звернення 10.10.2017)
14. Jansson M. Retelling the painting. International Innovation. URL: https://lir.gu.se/digitalAssets/1442/1442090_retelling-the-painting.pdf (дата звернення 05.01.2018)
15. Kennedy D. The ekphrastic encounter in contemporary British poetry and elsewhere // ResearchGate. URL: https://www.researchgate.net/publication/290785721_The_ekphrastic_encounter_in_contemporary_British_poetry_and_elsewhere (дата звернення 05.08.2017)
16. Scholes L. Autumn by Ali Smith, book review // The Independent. URL: <http://www.independent.co.uk/arts-entertainment/books/reviews/autumn-ali-smith-book-review-hamish-hamilton-a7369711.html> (дата звернення 10.12.2017)

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Smith A. Autumn. London: Penguin Books, 2016. 170 p. (ebook)
2. Smith A. How to be both. London: Penguin Books, 2015. 448 p. (ebook)